

**ՀԵՅՂԱՐ ԱԼԻԵՎԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր - Ադրբեջան, Հեյդար Ալիև, դարաբաղյան պատերազմ, ներքաղաքական իրադրություն, խռովություն, բռնապետական կարգեր, Աբուլֆազ Էլչիբեյ, Սուրաթ Հուսեյնով, Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ, իշխանավոխություն

Ղարաբաղյան խնդրի վերաբացումը 1988 թվականին կարևոր խթան դարձավ Խորհրդային Ադրբեջանում այլընտրանքային, կոմունիստական վարչակարգի դեմ հանդես եկող քաղաքական նոր ուժերի ձևավորման համար, որոնք մեծապես ազդեցին Ադրբեջանի ներքաղաքական զարգացումների վրա հատկապես հետանկախության շրջանում: 1988 թվականից մինչև Ադրբեջանի անկախացումը՝ 1991 օգոստոսն ընկած ժամանակաշրջանը, Ադրբեջանում նշանավորվեց նաև ներքաղաքական բուռն զարգացումներով, որոնք մեծ դեր խաղացին Սուլեյմանլիյի, Կիրովաբադի, Բաքվի հայկական կոտորածները կազմակերպելու գործում: Անկախացումից հետո Ադրբեջանը թևակոխեց քաղաքական պայքարի նոր փուլ, որը հիմնականում ընթանում էր կոմունիստական վարչակարգի նախկին ներկայացուցիչ, Ադրբեջանի առաջին նախագահ Այազ Մուրադիբովի և Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի (հետայսու՝ ԱԺՃ) ղեկավար Աբուլֆազ Էլչիբեյի միջև: Մուրադիբովի հրաժարականն ու Էլչիբեյի՝ Ադրբեջանի նախագահ դառնալը ավելի խորացրին Ադրբեջանի ներքաղաքական պառակտվածությունը և հանգեցրին նոր հակասությունների: Իրադրությունը փոխվեց 1993 թ.՝ Հեյդար Ալիևի իշխանության վերադառնալուց հետո: 1993 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանում տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններում հաղթած Հեյդար Ալիևին հաջողվեց մնալ այդ պաշտոնում տասը տարի՝ մինչև 2003 թ., երբ դեկտեմբերի 12-ին վախճանվեց հիվանդությունից: Նրա մահից հետո երկրի նախագահի պաշտոնում ընտրվեց նրա որդին՝ Իլհամ Ալիևը, ով իշխանության ղեկին է մինչ օրս:

Հեյդար Ալիևի անձին և գործունեությանը վերաբերող տեսակետները հակասական են և տարբեր: Նրան շատերը համարում են Ադրբեջանի փրկիչ¹, ոմանք՝ բռնապետ, ով իր գործողությունների հետևանքով Ադրբեջա-

¹ Տե՛ս **Ramiz Mehdiyev**, Milli məkfurə, dövləçilik, müstəqillik yolu ilə iyun 1971-iyun 2001, Bakı 2006:

նում արգելակեց ժողովրդավարության զարգացումը՝ իշխանության բերելով Ալիևների կլանը և ձևավորելով անձի պաշտամունք¹: Հեյդար Ալիևին տրվող ոչ միանշանակ գնահատականները կապված են նրա քաղաքական անցյալի և խորհրդային տարիների գործունեության հետ:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերլուծության ենթարկել 1993 թ. նախօրեին ստեղծված իրադրությունն ու Հեյդար Ալիևի քաղաքական վերադարձի հիմնական առանձնահատկությունները: Որո՞նք էին այն գլխավոր պատճառները, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին նախկին կոմունիստական գործչին կրկին գալու իշխանության: Անդրադարձ է արվում կառավարման առաջին տարիներին նրա իրականացրած ներքին և արտաքին քաղաքականությանը: Փորձ ենք արել պարզաբանելու նաև այն հարցը, թե ինչու և ինչպես դարաբաղյան հարցը ու հայերի դեմ իրականացվող քարոզչությունը դարձան ադրբեջանական հասարակության վրա ազդելու և քաղաքական փոփոխություններ իրականացնելու հիմնական միջոցները:

1993 թ. Հեյդար Ալիևի վերադարձի խորքային պատճառները հասկանալու և նախադրյալները վերլուծելու նպատակով կարևոր ենք համարում անդրադարձ կատարել նախ և առաջ խորհրդային տարիներին նրա ծավալած գործունեությանն ու դրա հետևանքով ստեղծված իրադրությանը: Ալիևի գործունեության շրջադարձային պահերից մեկը կապված է նրա՝ 1944 թ. Պետական անվտանգության կոմիտեի (այսուհետ՝ ՊԱԿ) աշխատակից դառնալու հետ²: 1953 թվականից նա աշխատել է ՊԱԿ-ի Արևելքի բաժնում՝ գործուղվելով Պակիստան, Իրան, Աֆղանստան և Թուրքիա: 1950-ականների վերջին Ալիևը ավարտում է ՊԱԿ-ի բարձրագույն դպրոցը, մի քանի տարի անց նրան տալիս են գնդապետի կոչում և նշանակում Ադրբեջանի ՊԱԿ-ի ղեկավարի տեղակալ: Այդ պաշտոնում Հեյդար Ալիևը լավագույնս է դրսևորել իրեն, ինչի շնորհիվ 1960 թ. արդեն նշանակվել է ՊԱԿ-ի պետի պաշտոնում և ստացել գեներալի կոչում³: Դա բացառիկ երևույթ էր խորհրդային պրակտիկայում, երբ միութենական հանրապետությունում՝ Ադրբեջանում, ՊԱԿ-ի ղեկավար է նշանակվում ազգությամբ ոչ ռուս անձնավորություն: Այդուհանդերձ, Ալիևը երբեք չէր ներկայանում որպես մուսուլման կամ ԽՍՀՄ մուսուլմանների պաշտպան, նա պաշտոնապես հանդես էր գալիս որպես Խորհրդային Միության արեխստ գործիչ⁴:

¹ Տե՛ս **Sadiqov I.**, İyun qiyamı və Azərbaycanın fəlakətlərinin başlanğıcı, http://azadliq.az/index.php?option=com_content&view=article&id=15514:yun-qiyam-v-azrbaycann-flaktlrinin-balanc&catid=293:syas&Itemid=457, 11.04.2012:

² Տե՛ս **Lewis P.**, H. A. Aliyev, K.G.B. Officer and Azeri Leader, 80, Dies // The New York Times, December 13, 2003:

³ Տե՛ս **Земцов И.**, Партия или мафия? Париж, 1976, с. 74:

⁴ Տե՛ս **Altstadt A.**, The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian rule, Stanford University, 1953, p. 178:

Հեյդար Ալիևը սերտ հարաբերություններ է ունեցել ԽՍՀՄ գլխավոր քարտուղար Լեոնիդ Բրժժնևի և ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի ղեկավար Յուրի Անդրոպովի հետ: Այդ մասին Ալիևը հաճախ էր սիրում խոսել անգամ Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ դառնալուց հետո¹: 1969 թ. Հեյդար Ալիևը նշանակվում է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար: Նրա կառավարման ժամանակահատվածում կրկին վերականգնվեց Բաղիբովի օրոք որդեգրված պրակտիկան, երբ առաջին քարտուղարի ելույթները տպագրվում էին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի օրգանում՝ «Коммунист» թերթում: 1970 թ. ամռանից սկսած՝ Ալիևի ելույթները և զեկույցները ամբողջությամբ սկսեցին հայտնվել «Коммунист» թերթում, որտեղ անգամ նշվում էր, որ նրա ելույթը ընդհատվում է «ծափահարություններով»՝ «կամ բուռն և հոտնկայս ծափահարություններով»²: Ալիևը կրկին սկսեց Ադրբեջանում քարոզել անձի պաշտամունք և կերպարի սրբացում:

Ալիևի իշխանության օրոք Ադրբեջանում կոմունիստական վարչակարգի սկզբունքների քարոզչությունը նոր թափ ստացավ: Քարոզչությունը դարձավ «ավելի կենտրոնացված», և առաջին քարտուղարը շարունակ նշում էր, որ կուսակցությունը հսկայական և առաջնային դեր է խաղում հանրապետության «հոգևոր կյանքում»: Սկսած 1970 թվականից՝ կուսակցության անդամների թիվն ավելացավ 27 տոկոսով՝ հասնելով 330.319-ի³: Երեք տարվա ընթացքում՝ 1969 թ. օգոստոսից մինչև 1972 թ. օգոստոսն ընկած ժամանակահատվածում, Ալիևը կուսակցական աշխատանքի նշանակեց ՊԱԿ-ի՝ լեզավ կամ գաղտնի 1983 աշխատակիցների⁴: Այսպիսով, նա Կոմկուսի շարքերը համալրեց իր հարազատներով, ընկերներով, Նախիջևանից տեղափոխվածներով, և հենց այդ կադրային քաղաքականության շնորհիվ Ալիևին հաջողվեց կարճ ժամանակահատվածում ամուր հենարան ապահովել իր համար երկրի ներսում, ինչը կարևոր նախապայման էր իր քաղաքականության իրականացման գործում:

Ալիևի դիրքերը շարունակում էին անսասան մնալ այնքան ժամանակ, քանի դեռ պետական ապարատում առանցքային պաշտոնները զբաղեցնում

¹ Օրինակ՝ 1994-2001 թթ. ընթացքում Ադրբեջանում Թուրքիայի դեսպանության մամուլի քարտուղար, թուրք դիվանագետ Թուրգուլ Էրը իր «Ազատությունից բռնապետություն. կարծես Ստալինն ու Բերիան հարություն են առել» գրքում նշում է, որ 1994 թ. փետրվարին Ալիևը նախագահական նստավայրում ընդունում է թուրք լրագրողների, նրանց հետ ունենում է դրնփակ հանդիպում, որի ժամանակ հարցազրույց է տալիս և խոսում խորհրդային ժամանակաշրջանի գործերից: «Երկար խոսեց Բրժժնևի հետ ընկերությունից, Անդրոպովի՝ իր հանդեպ ունեցած հիացմունքից և Գորբաչովի ու իր միջև առաջացած թշնամությունից»: Տե՛ս **Turqut Ö.**, «Azadlıqdan Tiranlığa: Sanki Stalin və Beriya xortlamışdı»:

http://azadliq.info/bash_yazi/5641.html, 10.12.2010.

² Տե՛ս **Altstadt A.**, նշվ. աշխ., էջ 178:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179:

⁴ Տե՛ս **Земцов И.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

էին նրան հավատարիմ մարդիկ: Ավելին, 1993 թ.՝ նրա վերադարձի ժամանակ, այդ նույն մարդկանցից շատերը հսկայական աջակցություն ցույց տվեցին՝ զբաղեցնելու երկրի նախագահի պաշտոնը:

Ալիևի դարաշրջանը Ադրբեջանում համընկնում էր Բրեժնևի իշխանությանը: Բրեժնևն այցելել է Ադրբեջան 1970, 1978 1982 թվականներին և պարզևատրել Ալիևին, Բաքվին և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին բազմաթիվ պարզևներով, այդ թվում՝ Լենինի շքանշանով¹: Շուտով Ալիևը դառնում է նաև ԽՍՀՄ Կոմկուսի կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամ: Դա Բաղիրովից հետո առաջին անգամն էր, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարն ընդգրկվեց քաղբյուրոյում, ինչը փաստում է, որ Ալիևն իսկապես ազդեցիկ քաղաքական գործիչ էր:

Ալիևի իշխանության տարիներն ադրբեջանցիների համար արժեքավոր էին հատկապես ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման տեսանկյունից, մինչդեռ Ադրբեջանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները, հատկապես հայերը, ճնշումների էին ենթարկվում:

«Իսկապես, նա ադրբեջանցիների համար շատ բան է արել. երբ իշխանության եկավ, սկսեց ազատվել հայերից՝ ղեկավար պաշտոնները հանձնելով ադրբեջանցիներին, կամ պահում էր մեկ հայի, ասենք՝ կուսակցության երրորդ քարտուղար, ով կզբաղվեր զեկուցումներ գրելով: Հենց Ալիևի կառավարման ժամանակահատվածում էլ սկսվեց հայ մտավորականության մասնակի արտագաղթը: Նա Մոսկվայի բոլոր դռները բացեց ադրբեջանցիների համար: Դրա համար էլ ադրբեջանցիները նրան համարում են իրենց հայրը, իրենց արևը: Նա լավ հրապարակախոս էր և հիանալի տիրապետում էր ռուսերենին»²:

Ալիևի կառավարման տարիներին ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվում էր ազգային խտրականության ակնհայտ քաղաքականություն, ինչի ապացույց են այդ տարիներին անցկացված մարդահամարները և վիճակագրական տվյալները³: Ալիևի հակահայկական քաղաքականության դրսևտրման օրինակ է Նախիջևանի ամբողջական հայաթափումը¹:

¹ Altstadt A., նշվ. աշխ., էջ 179:

² Կիրովաբադի ջարդերի ականատես Ջուլիետա Վերոյանի հետ հարցազրույցից, 2012 թ. մարտի 20:

³ Օրինակ՝ 1939 թ. մարդահամարի տվյալներով 87,5 հազարի հասնող թալիշները այնուհետ մարդահամարներում այլևս չեն հիշատակվում որպես առանձին ժողովուրդ: Թալիշների անհետանալը Ադրբեջանում ապրող ժողովուրդների շարքից «պաշտոնականացրեց» «Մովետական մեծ հանրագիտարանը» քողարկելով ակնհայտ խեղաթյուրումը հետևյալ տողերով. «ԽՍՀՄ-ում թալիշները գրեթե միաձուլվել են ադրբեջանցիներին, որոնց նրանք մտնում են նյութական ու հոգևոր մշակույթով և առանձնացված չեն 1970 թ. մարդահամարում» (BCE, տ. 25, M., 1976, c. 237): Դարերի պատմություն ունեցող թալիշների և քոչվոր թյուրքերի հետնորդների՝ նորահայտ ադրբեջանցիների միակ ընդհանրությունը կրոնն էր, որը չէր կարող հիմք հանդիսանալ մշակութային միաձուլման համար: Այնուամենայնիվ, 1989 թ.

Հեյդար Ալիևը Ադրբեջանի ԽՍՀ Կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1982 թ. նոյեմբեր, երբ ԽՍՀՄ Կոմկուսի կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Յուրի Անդրոպովը նրան նշանակեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ: Ալիևի հետագա վերելքը կանխվեց, երբ իշխանության եկավ Միխայիլ Գորբաչովը: 1987 թ. նա հեռացվեց զբաղեցրած պաշտոնից: Ալիևի պաշտոնանկության մասին շրջանառվում են տարբեր կարծիքներ: Տեսակետներից մեկի համաձայն՝ Գորբաչովը որոշել է Ալիևին հեռացնել՝ զգուշանալով նրա հավակնություններից, այլը նշում են, որ նրանց միջև հակասություններ էին առաջացել գաղափարական առումով: Հեյդար Ալիևը պաշտոնապես հեռանում է զբաղեցրած պաշտոնից առողջական խնդիրների պատճառով: Հետագայում նա շարունակում էր ազդեցություն ունենալ Ադրբեջանի ներքաղաքական զարգացումների վրա, ինչին նպաստում էր կառավարման տարիներին նրա կադրային քաղաքականությունը, քանի որ նրան հավատարիմ անձինք նրա հեռացումից հետո շարունակում էին մնալ ղեկավար մարմիններում:

1993 թ. Ալիևի վերադարձը որպես Ադրբեջանի նախագահ այն բացառիկ դեպքերից էր, երբ նախկին խորհրդային պետությունում կրկին իշխանության է գալիս նույն կոմունիստական վարչակարգի ամենանշանավոր և ազդեցիկ ղեմքերից մեկը: Անկախացումից հետո Ադրբեջանի ներսում

գորբաչովյան վերակառուցման ալիքի հետևանքով, «ձուլված» թալիշ ժողովուրդը կրկին հայտնվում է վիճակագրական տվյալներում: Այդ ժամանակ նրանք 21,2 հազար էին, իսկ 1999 թ. տվյալներով թալիշների թիվը հասնում էր 76,8 հազարի (Мелик-Шахназарян Л., Азербайджан, Толерантные жонглеры от статистики, <http://yerkramas.do.am/news/2009-02-16-3757>, 30.11.2009.): Հասկանալի է՝ 10 տարվա ընթացքում քանակական նման աճ գրանցվել չէր կարող, պարզապես կենտրոնական իշխանության «բարյացակամությամբ» «ձուլված» թալիշները կրկին սկսեցին արձանագրվել որպես թալիշներ:

¹ Նշենք, որ եթե 1917 թ. Նախիջևանում բնակվում էր 53900 հայ, ապա 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը 11276 էր (Տես՝ «Ընդդեմ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության», ՀՅ Դաշնակցության հրատարակություն, Երևան, 2007, էջ 16): Արդեն 1959 թ. մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը Նախիջևանում ընդամենը 9519 էր, մինչդեռ ադրբեջանցիներին՝ 127508 (Տես՝ Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР. Итоги всесоюзной переписи населения 1959. Распределение населения районов Республиканского подчинения Нахичеванское АССР и Нагорно-Карабахский автономной области по наиболее многочисленным национальностям и родному языку, Аз. СССР, Москва, 1963, таблица 54, с. 140): Բսկ 1970 թ. և 1979 թ. վիճակագրական տվյալներով հայերը կազմում էին Նախիջևանի բնակչության համապատասխանաբար 2,9% (5828 մարդ) և 1,4% (3406 մարդ), իսկ ադրբեջանցիները՝ 93,8% (189679 մարդ) և 95,7% (229968 մարդ) (Տես՝ Центральное статическое управление Азербайджанской ССР. Итоги всесоюзной переписи населения 1979 года по Аз. ССР. Численность населения отдельных национальностей по Аз. ССР в 1970 и 1979 гг., Баку, 1981, таблица 19, с. 149-160): Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ քսան տարվա ընթացքում հայերի թիվը Նախիջևանում կրճատվել է շուրջ 6000-ով, մինչդեռ ադրբեջանցիների թվաքանակը աճել է ավելի քան 100.000-ով: Սա նշանակում է, որ Նախիջևանում ստեղծվել էին այնպիսի պայմաններ, որոնք նպաստում էին հայերի թվաքանակի կտրուկ նվազմանն ու ադրբեջանցիների աճին: 1989 թ. վիճակագրությամբ Նախիջևանում այլևս հայեր չկային :

ընթացող ներքաղաքական զարգացումների վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Ալիևի վերադարձը կանխատեսելի էր՝ հաշվի առնելով նրա փորձառությունն ու կառավարման ձիրքը, ինչպես նաև գործունեության ներքին տրամաբանությունը:

Նախիջևանում դիրքերն ամրապնդելուց հետո Ալիևն օգտագործեց Էլչիբեյի բոլոր բացթողումները և քաղաքական սայթաքումները ու նրան հեռացրեց իշխանությունից: Ջուզահեռներ անցկացնելով 1940-ականներին սկիզբ առած Հեյդար Ալիևի վերելքի և 1990-ականներին կրկին Ադրբեջանի քաղաքական դաշտ վերադառնալու ուղղությամբ նրա ձեռնարկած գործողությունների միջև՝ կարելի է փաստել, որ նա իր քաղաքական խաղը սկսում է Նախիջևանից, որտեղից էլ կարողանում է ազդել նաև Բաքվում ընթացող զարգացումների վրա: Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունը (այսուհետև՝ ՆԻՀ), ընդհանուր սահման չունենալով Ադրբեջանի հանրապետության հետ, սակայն զբաղեցնելով աշխարհագրական բարենպաստ դիրք, մշտապես իրականացրել է որոշակիորեն ինքնուրույն քաղաքականություն՝ երբեմն նույնիսկ ընդդիմանալով Բաքվին: Դա հատկապես դրսևորվել է Հեյդար Ալիևի՝ ՆԻՀ-ի Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնը զբաղեցնելու ժամանակ: Ուստի Նախիջևանը Ալիևի կողմից օգտագործվում էր որպես յուրատեսակ «պլացդարմ»՝ Բաքու տեղափոխվելու և իշխանությունը վերցնելու համար:

Նշենք, որ ԱԺԸ-ն 1993 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին մի շարք ցույցեր է կազմակերպում Էլչիբեյին սատարելու նպատակով, սակայն ոստիկանությունը դրանք դաժանորեն ճնշում է՝ ձերբակալելով մասնակիցներին¹:

Հեյդար Ալիևն ընտրվեց Ադրբեջանի նախագահ 1993 թ. հոկտեմբերի 3-ին: Թեպետ նրա նախագահ դառնալու ժամանակաշրջանում ևս Ադրբեջանն ունեցավ տարածքային ամենամեծ կորուստները, այդուհանդերձ նրա ղեկավարման օրոք երկրում առկա ներքաղաքական լարվածությունը որոշակիորեն թուլացավ: Նա իր ճանապարհից հեռացրել էր այն բոլոր ազդեցիկ քաղաքական գործիչներին, ովքեր կարող էին լինել իր մրցակիցները: Բացի դրանից, Ալիևը հիանալի օգտագործում էր քարոզչական մեթոդները, որոնք հետապնդում էին քիչ թե շատ ազդեցիկ քաղաքական ուժերին զրպարտելու, բոլոր բացթողումների համար նրանց մեղադրելու, ինչպես նաև սեփական անձի բացառիկությունը ընդգծելու նպատակ: Իր ելույթներում Ալիևը հրամանատարներին և հայկական զորքերի կողմից ազատագրված շրջանների ղեկավարներին ազգի դավաճան հայտարարեց: Դեկտեմբերին խորհրդարանում հայտարարելով Ֆիզուլիի և Ջեբրայիլի անկման մասին՝

¹ See Human Rights Watch Report 1994-Azerbaijan. <http://www.unhcr.org/refworld/country,,HRW,,AZE,,467fca891e,0.html>, 15.03.2012.

նա դատապարտեց հրամանատարների գործողությունները, ովքեր, փոխանակ ճակատը պաշտպանելու, զբաղված էին Բաքվում առանձնատներ կառուցելով¹: Ուրիշների հասցեին քննադատությունը որոշակիորեն նպաստում էր Ալիևի հեղինակության բարձրացմանը. նա, իբր, մեծապես մտահոգված է երկրի խնդիրներով:

Ալիևը ուներ իր վաղեմի համախոհների բանակը, որը գոյացել էր դեռ նրա՝ Կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար լինելու ժամանակ: Նրանք Ալիևի համար հենարան էին Ադրբեջանի ներսում: Իր խորամանկ և ճիշտ հաշվարկված քաղաքական քայլերի շնորհիվ՝ Ալիևին հաջողվեց նաև չեզոքացնել Մուրաթ Հուսեյնովին, որը տվյալ ժամանակահատվածում լուրջ հնարավորություններ ուներ դառնալու Ադրբեջանի ղեկավար: Մուրաթ Հուսեյնովին հանձնելով վարչապետի պաշտոնը՝ Ալիևը կարողացավ խուսափել նրա հետ առճակատումից: Այդ պայմաններում Ալիևը չէր կարող բռնի ուժ կիրառել Հուսեյնովի նկատմամբ, քանի որ վերջինս մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրում: Այդուհանդերձ, մեկ տարի անց՝ 1994 թ. հոկտեմբերին, Հուսեյնովի գլխավորությամբ խռովություն է կազմակերպվում Ալիևի դեմ: Ընդամենը մի քանի ժամ իրավիճակը դուրս է գալիս Հուսեյնովի վերահսկողությունից՝ ստեղծելով անցանկալի հետևանքներ նրա համար²: Խռովության փորձը, որն ի սկզբանե շատ քառսային էր կազմակերպված, ձախողվեց և Հուսեյնովը արտաքսվեց Ռուսաստան³: Այս խռովության մասին կան տարբեր տեսակետներ: Այն հանգամանքը, որ Ալիևն առանց էական դժվարության ճնշեց խռովությունը, որոշ աղբյուրների հիմք էր տալիս պնդելու, որ նա ինքն էր դա կազմակերպել՝ Հուսեյնովին մեղադրելու և նրան վտարելու նպատակով⁴:

Շեյդար Ալիևը ասպարեզից հեռացրեց ԱԺԸ-ի ազդեցիկ ակտիվիստներին, որոնցից ոմանք արդեն հասցրել էին առանձնանալ «մայր» կուսակցությունից և ստեղծել իրենց սեփական քաղաքական ուժը: Այսպես, պաշտպանության նախկին նախարար Ռահիմ Ղազիևը ձերբակալվեց և դատապարտվեց երկարատև ազատազրկման: Նա ազատ արձակվեց միայն 2005 թ.: Ազգային ժողովի նախկին նախագահ, «Մուսավաթ» կուսակցության հիմանդիր, պատգամավոր Իսա Գամբարին, առանց գրկելու պատգամավորական անձեռնմխելիությունից, ևս ձերբակալեցին: Բացի դրանից, Ալիևի՝ իշխանության գալուց հետո ԱԺԸ-ի անդամ բոլոր պետական ծառայողները էլջիբեյի առաջարկությամբ ի նշան բողոքի «սառեցրին» իրենց գործունեությունը, ինչը շատ ավելի դյուրին դարձրեց նրա քայլերը: Առանց որևէ էական

¹ Տե՛ս **Waal T. de**, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, 2003, New York and London, p. 225:

² Տե՛ս **Забелин М., Татаренко В.**, Гейдар Алиев: лидер, политик, друг, Баку, 2005, с. 23:

³ Տե՛ս **Cornell S.**, Nagorno Karabakh conflict, Uppsala university, 1999, p. 43:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

խոչընդոտի Ալիևը մաքրեց պետական ապարատը ԱԺԸ-ականներից՝ նրանց փոխարեն իշխանության բերելով իր հայրենակիցներին, հարազատներին, բարեկամներին և ուղղակի հարուստ մարդկանց, ովքեր կարող էին պաշտոն գնել¹: Այդպիսով նա քայլ առ քայլ ամրապնդում էր իր դիրքերը երկրում:

Ալիևի բռնապետական ղեկավարման մեթոդը տարբեր տեսանկյուններից է բնութագրվում: Դա անվիճելիորեն կայունություն բերեց Ադրբեջանին, սակայն քաղաքական կյանքը շարունակում էր մնալ անհանգիստ՝ հաճախակի խռովություններով² և Ալիևի դեմ մահափորձերով լի: Նրա ընդդիմադիրները հաճախ են բողոքում անարդար ընտրություններից, մարդու իրավունքների խախտումներից և մամուլի ազատության ոտնահարումից³: Ալիևի վարչակարգը ընտրեց բռնությունների, սպառնալիքների, ձեռքալուծությունների մեթոդը՝ իր քաղաքական հակառակորդներին տապալելու և իր դեմ հանդես եկողներին չեզոքացնելու համար՝ դրանով կոպտորեն խախտելով Ադրբեջանի քաղաքացիների իրավունքները⁴:

Հեյդար Ալիևի իշխանության գալուց հետո մի շարք շրջադարձային փոփոխություններ տեղի ունեցան Ադրբեջանի արտաքին քաղաքական ուղեծրում: Մասնավորապես քաջ գիտակցելով ռուսական դիրքորոշման կարևորությունը դարաբաղյան պատերազմում՝ Հեյդար Ալիևը նկատելիորեն թուլացրեց Էլչիբեյի թրքամետ քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի արտաքին հարաբերություններում տեղ տալով ռուսական կողմնորոշմանը:

Ալիևի՝ նախագահի պաշտոնը ստանձնելուց հետո որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան թուրք-ադրբեջանական հարաբերություններում: 1993 թ. նոյեմբերի 2-ին Անկարա ժամանեց Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Հասանովը: Ըստ մամուլի հաղորդած տեղեկությունների՝ նա դիմել է թուրքական ղեկավարությանը Ադրբեջանին ռազմական օժանդակություն տրամադրելու խնդրանքով⁵: Նոյեմբերի 12-ին Հասանովը կրկին ժամանում է Թուրքիա և առաջարկում թուրքական կառավարությանը խաղաղապահ ուժեր մտցնել Ադրբեջանի հանրապետություն: Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրիլի հետ հանդիպման ժամանակ նա ասել է. «Ադրբեջանական բանակ որպես այդպիսին գոյություն չունի: Դա թաքցնելու կարիք չկա: Ըստ վերջին հաղորդումների՝ հայկական զորքերի առաջիկա

¹ Տե՛ս **Ализде З.**, Конец второй республики, http://www.azeribooks.narod.ru/politika/zardusht_alizade/konets_vtoroy_respubliki.htm, 07.03.2012:

² Ալիևին տապալելու առաջին փորձը ձեռնարկել է վարչապետ Սուրաթ Հուսեյնովը 1994 թ. հոկտեմբերին, իսկ մյուսը՝ 1995 թ. մարտին Հատուկ նշանակության ոստիկանական ջոկատի հրամանատար Ռովշան Ջավադովը. դրանք մատնվել են անհաջողության:

³ Տե՛ս **Lewis P.**, նշվ. աշխ.:

⁴ Տե՛ս Human Rights Watch Report 1994-Azerbaijan.

⁵ Տե՛ս **Чернявский С.**, Азербайджан и Турция-стратегическое партнерство, Независимый Азербайджан: Новые ориентиры, т. 2, М., 2000, с. 180:

թիրախը Բաքուն է»¹: Չնայած Ալիևի և Դեմիրիլի միջև անձնական մտերմությանը՝ նրա՝ Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո թուրք-ադրբեջանական հարաբերություններում ստեղծվել էր սառնության և փոխադարձ անվստահության մթնոլորտ: Դա պայմանավորված էր Հեյդար Ալիևի արտաքին քաղաքականությամբ, որի հիմնական նպատակն էր օգտագործել ռուսական ազդեցությունը տարածաշրջանում և դրա օժանդակությամբ հաղթահարել դարաբաղյան պատերազմի հետևանքով Ադրբեջանում ստեղծված ճգնաժամը: Դարաբաղյան պատերազմի ընթացքում Թուրքիան փակել էր իր պետական սահմանը ՀՀ-ի հետ՝ ենթարկելով նրան տնտեսական շրջափակման, որը շարունակվում է առ այսօր: Սակայն Թուրքիան չէր պատրաստվում անմիջականորեն միջամտել պատերազմական գործողություններին, իսկ հայկական զինված ուժերի առաջխաղացումը ի գործ էր կանխելու միայն տարածաշրջանային ամենահզոր ուժ համարվող Ռուսաստանը: Ուստի պատահական չէր Անկախ պետությունների համագործակցության զինվորական հրամանատար, մարշալ Եվգենի Շապոշնիկովի զգուշացումը. «Եթե որևէ այլ կողմ ներքաշվի այստեղ, մենք կարող ենք Երրորդ համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին հայտնվել»²: Այդ իսկ պատճառով Թուրքիայի քաղաքական գործիչներից ոմանք թրքամետ Աբուլֆազ Էլչիբեյի տապալումն ու նախկին բոլշևիկ Հեյդար Ալիևի իշխանության գալը դիտում էին Թուրքիայի պարտություն և Ռուսաստանի հաղթանակ տարածաշրջանում: Թուրքական կողմն անվստահությամբ էր վերաբերվում Ալիևին, ավելին՝ Ադրբեջանում թուրքական դեսպանատունը ակտիվ դերակատարում ունեցավ 1995 թ. պետական հեղաշրջման անհաջող փորձի կազմակերպման գործում³: Սակայն 90-ականների երկրորդ կեսից երկու պետությունների միջև հարաբերությունները սկսեցին բարելավվել. դրա կարևոր արդյունքներից էր Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցումը: Նավթամուղը, որը Բաքվից Վրաստանի տարածքով ձգվում էր մինչև թուրքական միջերկրածովյան Ջեյհան նավահանգիստը, դարձավ կարևոր ազդակ թուրք-ադրբեջանական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար:

1994 թ. Ադրբեջանը նավթի շահագործման վերաբերյալ կարևոր պայմանագիր կնքեց «Բրիթիշ Փեթրոլիումի» գլխավորած արտասահմանյան ընկերությունների կոնսորցիումի հետ, որը հսկայական եկամուտներ բերեց երկրին, բայց քիչ զումար էր հատկացվում բնակչության սոցիալական խնդիրներին: Նավթի արտադրությունը օրական հասնում էր 315.000 բարելի, սակայն նախատեսվում էր 2009 թ. հասցնել 1.4 միլիոնի: Այդուհանդերձ

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Պատկերավոր պատմություն: Հայաստան-Թուրքիա: Մեծ բանավեճ, օգոստոս, 2009, էջ 12:

³ Տե՛ս **Ismailzade F.**, Turkey-Azerbaijan: The honeymoon is over, Baku, 2009, p. 4:

համատարած կոռուպցիայի, կլանային համակարգի պայմաններում Ադրբեյջանի տնտեսական զարգացման հեռանկարները զգալիորեն նվազեցին¹:

Իշխանության գալուց և իր դիրքերը ամրապնդելուց հետո Հեյդար Ալիևը սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել հայկական գործերի ազատագրած տարածքները վերադարձնելու ուղղությամբ: Թեև ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը հոկտեմբերի 14-ին ընդունեց $\sqrt{874}$ բանաձևը, որով կոչ էր արվում հակամարտող կողմերին դուրս բերել գործերը այդ տարածքներից, վերականգնել հաղորդակցությունը, դադարեցնել թշնամական գործողությունները, սակայն Ալիևը նախապատրաստվում էր նոր հարձակման ճակատի ամբողջ երկայնքով: Ալիևի կառավարման տարիներին Ղարաբաղի պատերազմում ակտիվորեն ներգրավվեցին աֆղան մոջահեդները: 1993 թ. հոկտեմբերի 21-ին վարձկան աֆղան մոջահեդների գումարտակը պատրաստում էր Ղարաբաղի հայկական ուժերի դեմ անակնկալ գրոհ Ջեբրայիլի ուղղությամբ²: Ի պատասխան՝ դարաբաղյան ուժերը ձեռնարկեցին նոր հարձակումներ՝ վերցնելով նոր տարածքներ: Ղարաբաղյան պատերազմի վերջին ամիսների ռազմական գործողությունների հետևանքով թե՛ հայկական և թե՛ ադրբեյջանական կողմերը կրեցին հսկայական մարդկային կորուստներ:

Ալիևը, որոշակի չափով կարգ ու կանոն հաստատելով բանակում, 1993 թ. դեկտեմբերի 22-ին ձեռնարկեց լայնածավալ ռազմական գործողություններ ամբողջ ճակատով, մասնավորապես Մարտակերտի և Քելբաջարի ուղղությամբ, ինչպես նաև Ղարաբաղի արևելքում³: Սկզբում ադրբեյջանական բանակին հաջողվեց որոշ տարածքներ ետ գրավել Ռուսաստանի օգնության շնորհիվ: Սակայն ադրբեյջանական գործերի հաջողությունը երկար չտևեց: 1994 թ. փետրվարի 18-ին դարաբաղյան ուժերը դուրս եկան Օմարի լեռնանցք՝ կրկին ամբողջությամբ վերահսկողության տակ առնելով Քելբաջարի շրջանը⁴: Մարտերը ընդհատումներով շարունակվեցին մինչև ապրիլի վերջ: Մայիսին Ղրղրգստանի մայրաքաղաք Բիշքեքում կնքվում է «Բիշքեքյան արձանագրությունը», որով հաստատվում է հրադադար, որը ուժի մեջ մտավ մայիսի 11-ի լույս 12-ի գիշերը և պահպանվում է մինչ օրս: Ղարաբաղյան հարցը տեղափոխվեց դիվանագիտական քննարկումների հարթակ:

Տարածքային կորուստները հարկադրեցին ադրբեյջանական կողմին հրադադար կնքել, թեև Ալիևի սկզբնական քայլերից դատելով՝ ադրբեյջանցիները ցանկանում էին ռազմական լայնածավալ գործողությունների միջոցով վերադարձնել կորցրած տարածքները: Սակայն Ադրբեյջանի ներքաղաքական լարվածությունը մեծապես անդրադարձել էր զինված ուժերի մարտու-

¹ Տե՛ս **Lewis P.**, նշվ. աշխ.:

² Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008, էջ 266:

³ Տե՛ս **Cornell S.**, նշվ. աշխ., էջ 40:

⁴ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 271:

նակության վրա: Հսկայական մարդկային կորուստները հարկադրեցին հրադադար կնքել: Հայկական կողմը ևս մեծ կորուստներ էր կրել հատկապես պատերազմի վերջին ամիսների ընթացքում¹, ուստի հրադադարի հաստատումը ձեռնտու էր կողմերին:

Ադրբեջանում շարունակ քարոզվում էր, որ հենց Հեյդար Ալիևը Ադրբեջանին բերեց երկար սպասված խաղաղություն և քաղաքական կայունություն: Իսկապես, նրա կառավարումը նշանավորվեց ներքաղաքական բախումների, հակասությունների ավարտով, իսկ դարաբաղյան ճակատում՝ հրադադարի կնքմամբ: Այդուհանդերձ, քաղաքական կայունության հաստատումը հանգեցրեց քաղաքական լճացման, կուսակցություններից շատերի գործունեությունը կասեցվեց, դրանց մի մասը անցավ ընդհատակ: Քաղաքական ազդեցիկ գործիչները կամ ձերբակալվեցին, կամ վտարվեցին երկրից: Մինչդեռ քաղաքական պայքարի բացակայությունը խոչընդոտում է երկրի զարգացումը, այլակարծության ձևավորումն ու այլընտրանքային տարբերակների ստեղծումը: Ադրբեջանում կառավարման կլանային համակարգի ձևավորումը ձախողեց ժողովրդավարացման գործընթացը՝ փոխարենը երկրում ձևավորելով անձի պաշտամունք՝ հանձին Հեյդար բաբայի: Նրա նկարները և արձանները զարդարում են գյուղեր և քաղաքներ: Նրա անունով են կոչվում սարեր և աստղեր: Նրա պատվին կառուցվում էին թանգարաններ՝ նվիրված նրա գործին²:

Իրականում Ալիևը երկրում ձևավորեց վախի մթնոլորտ: Նա խորհրդային տարիներին յուրացրել էր մարդկանց վրա ազդելու բոլոր մեթոդները, որոնց շնորհիվ կարողացավ վերականգնել իր ազդեցությունը երկրի ներսում: Խորհրդային տարիներին առկա բացասական երևույթները՝ անձի պաշտամունքի ձևավորում, խոսքի ազատության սահմանափակում, այլակարծության ճնշում, տեղ գտան Ադրբեջանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդ ամենի հետ մեկտեղ՝ Հեյդար Ալիևը սկիզբ դրեց հակահայկական ավելի ագրեսիվ տրամադրությունների ձևավորմանը ադրբեջանական հասարակության մեջ, ինչը լուրջ բարդություններ ստեղծեց դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացում: Ղարաբաղյան հարցի շահարկումը դարձավ զանգվածների վրա ազդելու հիմնական միջոցը: Օգտագործելով իր ազդեցությունը երկրում՝ Հեյդար Ալիևը մնաց Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնում մինչև 2003 թ.: Նրա մահից հետո Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնը ստանձնեց նրա որդին՝ Իլհամ Ալիևը: Ըստ Ադրբեջանի Սահմանադրության մեջ կատարված փոփոխության՝ նախագահի վերընտրությունը սահմանափակումներ չունի,

¹ 1994 թ. հունվարից մինչև հրադադարը՝ չորս ամիսների ընթացքում, հայերը տվել են ավելի քան երկու հազար զոհ, մինչդեռ պատերազմի երեք տարիների ընթացքում հայկական կողմի զոհերի թիվը կազմում է վեցուկես հազար մարդ: Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, նշվ. աշխ.:

² Տե՛ս **Lewis P.**, նշվ. աշխ.:

ուստի Ալիևների կլանը օրինականորեն ամրապնդում է իր վարչակարգը, որտեղ չեն հարգվում քաղաքացիների իրավունքները և ազատությունները:

Ամփոփելով նշենք, որ 1988-1994 թթ. Ադրբեջանի ներքաղաքական իրադարձությունների համատեքստում Ղարաբաղը, վճռորոշ դեր խաղալով Ադրբեջանի ներքաղաքական զարգացումներում, երբեք չդարձավ կամուրջ գործող վարչակարգի և ընդդիմադիր ազգայնականության միջև. Ղարաբաղի հարցը Ադրբեջանում դարձավ հակասությունների, անջատողականության և պառակտվածության խորացման հիմնական պատճառը: Ադրբեջանի քաղաքական ուժերի հակահայկական ագրեսիվ քարոզչությունը հանգեցրեց ադրբեջանական անհանդուրժող հասարակության ձևավորմանը մինչևնկախության և հետանկախության շրջանում, ինչը որոշակիորեն անհնարին դարձրեց ժողովրդավարական գաղափարների և արժեքների տարածումը այդ երկրում:

Айрапетян Татевик – *Политические особенности возвращения Гейдара Алиева*

В данной статье анализируются существующие предпосылки для возвращения Гейдара Алиева на президентских выборах в Азербайджане в 1993 году, а также ситуация накануне. Была сделана попытка понять, какими были основные мотивы, которые вновь привели к власти бывшего коммунистического лидера. Возвращение Алиева к политике сыграло огромную роль в дальнейших внутривнутриполитических развитиях Азербайджана, недавно получившего независимость, в особенности в течение дальнейшей Карабахской войны. С приходом к власти Алиева в Азербайджане была установлена диктатура с выраженным культом личности. В деле формирования азербайджанского общества огромную роль продолжает играть активная пропаганда антиармянских настроений, что с каждым днем все больше делает невозможным установление мира в регионе.

Tatevik Hayrapetyan – *Political Peculiarities of Heydar Aliyev's Return*

The present article analyzes the preconditions of Heydar Aliyev's return and the existing situation on the eve of presidential elections in Azerbaijan in 1993. An attempt has been made to understand the main motivations that brought the former communist leader to power. Aliyev's return to politics played a huge role in the development of the internal political situation in newly independent Azerbaijan and especially on the further course of Karabakh war. Since Aliev's return to power, the dictatorship with emphasized elements of personality cult was established. The anti-Armenian propaganda, which makes it increasingly impossible to establish peace in the region, continues to play a significant role in the restrictions of Azerbaijani public.